

**EVLIYA ÇELEBİ VE SEYAHATNAME'Sİ
TOPLANTISI BİLDİRİLERİ**

İstanbul, 26-30 Eylül 2011

Ankara, 2017

Evliya Çelebi ve Çağdaşı Meninski'nin Söz Varlığı

Mehmet ÖLMEZ*

Doğrudan Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerine çalışmamış birisi olmakla birlikte sözlükçülüğe olan ilgim, Evliya Çelebi ve döneminin Türkçesine ilişkin yayınlara ve çalışmalara editör olarak katkıda bulunmuş olmam dolayısıyla bu seçkin toplantıya bildirili olarak davet edildiğimi düşünüyorum. Bu vesile ile toplantıyı düzenleyelere şükranlarımı ifade etmek isterim. Meninski'nin ve Evliya Çelebi'nin söz varlığında benim öncelikli olarak ilgimi çeken noktalar, her ikisinde de bugün az kullanılan, yaygın olmayan veya tamamıyla unutulan, Türkçe kökenli sözcüklerdir.

Temel kaynaklarım şunlardır: Evliya Çelebi için her şeyden evvel R. Dankoff'un Türkçe *Evliya Çelebi Okuma Sözlüğü* yayınıdır (Dankoff 2004).

İkinci kaynağım ise Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Seyahatname yayınıdır. Bu yayında özellikle dizin kısmını kullandımsa da karşılaştırdığım kelimeler için Yücel DAĞLI'nın hazırladığı elektronik metnin neredeyse tümüne baktım (Evliya 1996-2007).

Meninski içinse esasen Stanisław Stachowski Beyin hazırladığı 10.000 maddelik dizini esas aldım (Stachowski Dizin → Meninski). Ancak yeri geldiğinde sık sık 1680 baskısının, ilk baskının tıpkıbasımına da başvurdum (Meninski).

Çeşitli karşılaştırmalarda ise *Tarama* ve *Derleme* sözlüklerine de baktım (TDK, *Tarama*, *Derleme*).

Her iki eseri de sadece *a* harfiyle başlayan sözcükler açısından karşılaştırdığımda şu sonuçlar ortaya çıktı:

Evliya'da karşımıza çıkan öteki Türk dillerine ait malzemeler Meninski'de daha azdır. Evliya'da görülen öteki Türk dillerine ait sözvarlığı EÇOS yayınında esasen Tatarca olarak nitelendirilir. Meninski'de Tatarca veya öteki Türk dillerine ait malzemeler varsa da bu malzeme Evliya'ya göre daha azdır. Meninski'deki bu

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

tür sözcüklere daha önce Zühal K. Ölmez “Meninski’nin Sözlüğündeki “Tartarca” Sözcükler” başlıklı yazısında değinmişti (2002 Türkoloji). Bunlardan bazıları şunlardır: Moğolca/Tatarca *akta* , *ilkar*, *kançuga*, *hordae*, *aghacia* (agaça), *ulak*, *bulghan* ve *bulmak* (‘olan’ ve ‘olmak’), sözcüklerinin ünlüsü *u* ile *ü*’dür. Çağataycada sözcüğün *u* ile olmadığı açıktır. Tatarcada bugün *bul-* biçiminde söylenen sözcüğün, 17. yy.’da “Tartarcada” *bul-* olduğunu Meninski’nin sözlüğünden öğrenmiş oluyoruz (ayrıca bk. Peter Zieme, “Meninski Sözlüğünün Dili Üzerine”).

Evliya ve Meninski’nin *a* ile başlayan kelimeler açısından karşılaştırılması:

ağırmağ “safkan at (Tatarca)”, Meninski’de yok.

ahğa “iğdiş edilmiş (kedi)”, Meninski’de *akta*. (Mo. Lessing)

ata her ikisinde de vardır (EÇOS “Tatarca” kaydı da vardır), ancak buradan türeme *atalık* Meninski’de yoktur. (→ *ata* Clauson 40ab, Tietze I 220a)

adıka “köle kız, cariyeye” (Tatarca), Meninski’de yok.

Evliya’da bulunup da Meninski’de bulunmayan “Tatarca” malzeme ise şöyledir:

akay “Tatarca unvan” (→ *ağa* / *aga* Tietze I 109a)

akrın akrın “yavaş yavaş, yavaş” (→ *akru*, *akuru* Clauson 89b-90a, Röhrborn II Nomina 81-82)

aşık- “acele etmek” (→ *aşuk-* Clauson 259a, Röhrborn I Verben 96)

avna- “(at) kendini yere atıp tozda toprakta yuvarlanmak, ağnamak” (ancak hepimizin de bildiği gibi hem Anadolu ağızlarında hem de Osmanlıcada yaygın bir sözcüktür). (→ *ağna-* Clauson 87b-88a, Tietze I 113a, Röhrborn I Verben 24-25)

Meninski’deki *ablak* (30) “iki renkli > çok renkli”, sözü Evliya’da anlamca biraz farklı bir kullanıma sahiptir: *ablak* “yelek, kuş kanadındaki tüy”; EÇOS’ta verilen kaynaklar: Radloff I 14 **ablak**: piebald (horse) black and white; handsome (Buradan atlar için “siyah beyaz alacalı, lekeli; yakışıklı”).

abril, *aforos* gibi yerli dillerden alınma kültür sözcükleri her ikisinde de görülür. (→ *abril* Tietze I 81a, → *aforos* Tietze I 106a)

ag- ve *agiz* (~ *ağız* “hayvanın doğumdan sonra sağılan ilk sütü, ağız”) sözleri de ortaktır.

Bazı bitki, çiçek adları da Evliya’da görülmez. Örneğin Meninski’de geçen *altuncık* (Meninski 382) Evliya’nın hiç bir cildinde yer almaz. Bu çiçek esasen bugün “aynisefa” ile karşılanır. Ancak Latincesi esas alınırsa “kadife çiçeği” de *altuncık* karşılığı olabilir.

kadife çiçeği

aynı sefa

Bunların dışındaki sözvarlığı her iki eserin kapsamında da birbirine yakındır. Kuş adlarından (*angıt*), mitolojik adlandırmalara (*anka*), çeşitli terimlere varıncaya değin (*angarya*, *ankarya*) söz varlığı büyük ölçüde örtüşür.

Kimi zamanda aynı sözcük farklı anlamlarda kullanılır: *atmaca* Evliya'da "tohumluk buğday" (I, 159a7: *atmaca* = *tohum buğdayı*) olarak kullanılırken Meninski'de yaygın anlamı ile, "yırtıcı kuş olarak" kullanılır: *atmace* 48 "accipiter fringillarius, vulgò sparverius (Alm. Sperber)"

Kısaca her iki eserin sözvarlığı hakkında bilgi vermeyi amaçlayan kısa bildirim *a* ve *b* ile başlayan sözcükleri kapsar. Her iki eserin tamamı üzerine yapılacak bir karşılaştırma her iki kaynak arasındaki ortak ve farklı söz varlığını daha iyi ortaya koyacaktır.

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford

Dankoff, Robert, 2004: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Katkılarla İngilizceden Çeviren: S. Tezcan, İstanbul 2004.

Derleme: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-XII, TDK, Ankara 1963-1982

EÇOS → Dankoff

Evliya: Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 1-10, Hazırlayanlar: Orhan Şaik Gökyay, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul 1996-2007. [Farklı ciltlerde farklı araştırmacılar çalışmıştır.]

Meninski: *Thesaurus Linguarum Orientalium / Turcicae-Arabicae-Persicae / Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, I Von *elif* bis *chy* ا - خ, II Von *dal* bis *lam* د - ل, III Von *mim* bis *je* م - ج, IV *Grammatica Turcica*, V *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persicum*, VI *Index der*

- türkischen Wörter*. Franciscus à Mesgnien Meninski. Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanislaw Stachowski sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez, İstanbul 2000.
- Ölmez, Zühal, 2002: "Meninski'nin Sözlüğündeki 'Tartarca' Sözcükler", *Türkoloji Dergisi*, cilt 15, sayı 1, s. 61-75.
- Radloff I: Wilhelm Radloff, 1893-1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, Sanktpeterburg.
- Röhrborn I Verben: Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung*. I. Verben. Bd. 1: ab- -üzüglä-. Stuttgart 2010.
- Röhrborn II Nomen: Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung*. II. Verben. Bd. 1: a - asvık. Stuttgart 2015.
- Tarama: Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I-VIII , TDK Ankara, 1963-1977
- Tietze, Andreas, 2002: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I (A-E)*: İstanbul-Wien.
- Zieme, Peter, 1968: "Meninski Sözlüğünün Dili Üzerine", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, TDK Ankara, s. 71-75.